

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ჰუმანიტარული მეცნიერებათა ფაკულტეტი

ქართული ფილოლოგიის დეპარტამენტი

ხელნაწერის უფლებით

დიანა ზოიძე

არსენ ბულმაისიმისძის ცხოვრება და შემოქმედება

სპეციალობა – ლიტერატურათმცოდნეობა

ა ნ ო ტ ა ც ი ა

წარმოდგენილია ფილოლოგიის დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად

ბათუმი

2021

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის
ქართული ფილოლოგიის დეპარტამენტში

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:

რამაზ ხალვაში – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, ბათუმის შოთა
რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი.

შემფასებლები:

1. **თინა შიომვილი** – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, ბათუმის შოთა
რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი;
2. **მირიან ებანოძე** – ფილოსოფიის დოქტორი, ქუთაისის აკაკი წერეთლის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი;
3. **შოთა ჯიჯიეშვილი** – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, ბათუმის შოთა
რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი.

სადისერტაციო ნაშრომის დაცვა შედგება 2021 წლის 20 მაისს, 17:00 საათზე,
37-ე აუდიტორიაში. ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო
საბჭოს მიერ შექმნილი სადისერტაციო კომისიის სხდომაზე.

მისამართი: ბათუმი 6010, ნინოშვილის/რუსთაველის ქ. 35/32. სადისერტაციო
ნაშრომის გაცნობა შეიძლება ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ილია ჭავჭავაძის ბიბლიოთეკაში, ხოლო სადისერტაციო
ნაშრომის ანოტაციისა – ამავე უნივერსიტეტის ვებ-გვერდზე (www.bsu.edu.ge).

სადისერტაციო საბჭოს მდივანი:

ფილოლოგიის დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი

მ. კიკვაძე

შესავალი

არსენ ბულმაისიმისძე ძველი ქართული მწერლობის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. მისი შემოქმედება არაერთხელ გამხდარა ლიტერატურათმცოდნეთა ინტერესის საგანი, მაგრამ დღემდე არ დაწერილა მონოგრაფიული გამოკვლევა ამ ავტორის ცხოვრებასა და შემოქმედებაზე. წინამდებარე სადისერტაციო ნაშრომი აღნიშნული ხარვეზის შევსების პირველი მცდელობაა.

არსენ ბულმაისიმისძე XIII საუკუნის პირველ ნახევარში მოღვაწეობდა და მის შემოქმედებაში ძირითადი ადგილი ჰიმნოგრაფიას ეთმობა.

არსენის ჰიმნოგრაფიული მემკვიდრეობა ეროვნულ-ქრისტიანული სულიკვეთებით გამოირჩევა და ლიტურგიკულ აზროვნებას, ტაძრულ ცნობიერებას და რწმენით შემეცნებას ეფუძნება.

არსენ ბულმაისიმისძე რუსუდან დედოფლის თანამედროვე ავტორია. ეს ის პერიოდია, როცა საქართველო ურთულესი ისტორიული კატაკლიზმების წინაშე დადგა და ერთმანეთის თანმიმდევრობით დაატყდა მონღოლებისა და ხვარაზმელების გამანადგურებელი შემოსევები, რამაც წერტილი დაუსვა ქართული კულტურის ოქროს ხანას.

მიუხედავად მძიმე ისტორიული ვითარებისა, რომლის ეპიცენტრიც ძირითადად აღმოსავლეთი საქართველო იყო, დასავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ შესაძლებელი იყო ლიტერატურული პროცესის განვითარება, რისი დასტურიცაა არსენ ბულმაისიმისძის, საბა სვინგელოზის და ტბელ აბუსერისძის შემოქმედებითი მემკვიდრეობა, სწორედ ამ დროს ითხზებოდა არსენ ბულმაისიმისძის ნატიფი, თეოლოგიურ – ფილოსოფიური იდეალებით გაჯერებული საგალობლები.

მართალია, ჰიმნოგრაფიული პოეზიის სპეციფიკიდან გამომდინარე, არსენ ბულმაისიმისძის შემოქმედებაში არ არის აღწერილი ისტორიული პროცესები, მაგრამ მთელ მის შემოქმედებას ატყვია ისტორიული ეპოქის კვალი; ეს განსაკუთრებით,

ითქმის ხელთუქმნელი ხატის საგალობელთა ციკლზე, რომელიც უმძიმეს ვითარებაში ქართველი ხალხის გამხმევებას ისახავდა მიზნად.

თემის აქტუალობა

წინამდებარე სადისერტაციო ნაშრომის აქტუალობას განსაზღვრავს ის გარემოება, რომ არსენ ბულმაისიმისძის ბიოგრაფია და შემოქმედება დღემდე სრულად არ შესწავლილა ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში არსებობს მხოლოდ ცალკეული მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, რომლებიც ნათელს ჰფენენ არსენის ბიოგრაფიისა და შემოქმედების ამა თუ იმ ასპექტს, მაგრამ მონოგრაფიული კვლევა ადასტურებს, რომ მრავალი პრობლემა ითხოვდა სიღრმისულ ანალიზს.

მიზნები და ამოცანები

ნაშრომის მთავარი მიზანია არსენ ბულმაისიმისძის ცხოვრებისა და შემოქმედების მონოგრაფიული შესწავლა, საბოლოო ამოცანაა არსენ ბულმაისიმისძის თხზულებათა სრული კრებულის გამოცემა, რომელშიც შევა ჩვენი ისტორიულ-ფილოლოგიური გამოკვლევა და არსენის თხზულებათა აკადემიურად დადგენილი ტექსტები, სათანადო კომენტარების დართვით.

კვლევის მეთოდები

ნაშრომში ძირითადად გამოვიყენეთ სინთეზური ფილოლოგიურ-ისტორიული ანალიზის აპრობირებული მეთოდი, რაც განპირობებულია იმით, რომ ჩვენი კვლევის საგანს წარმოადგენს არსენ ბულმაისიმისძის ბიოგრაფიის შესწავლა და მისი შემოქმედების ფილოლოგიური ანალიზი.

არსენის თხზულებების მხატვრული ანალიზის დროს გამოვიყენეთ ინტერტექსტუალური კვლევის მეთოდი, რათა ნათლად გაგვევლო ზღვარი ტრადიციასა და სიახლეს შორის, რასაც მწერლის შემოქმედებაში ვხვდებით.

არსენ ბულმაისიმისძის შემოქმედების თეოლოგიური და სახისმეტყველებითი ასპექტების კვლევის დროს ვიყენებთ ჰემენვეტიკის მეთოდს.

მეცნიერული სიახლე

სადისერტაციო ნაშრომი წარმოადგენს არსენ ბულმაისიმისძის ცხოვრებისა და შემქმედებისადმი მიძღვნილ პირველ მონოგრაფიულ გამოკვლევას, რაც თავისთავად ქმნის ნაშრომის მეცნიერულ სიახლეს. მეცნიერული სიახლეა ისიც, რომ მასში შესწავლილია უახლეს მეცნიერულ კვლევებში დასმული სხვადასხვა პრობლემები და გამოყენებულია კვლევის თანამედროვე მეთოდები.

პრაქტიკული მნიშვნელობა

ნაშრომი გამოადგებათ ფილოლოგებს, ძველი ქართული ლიტერატურის მკვლევარებს, სტუდენტებსა და ისტორიკოსებს, რომლებიც ხვარაზმელთა შემოსევებისა და მონღოლთა ბატონობის დროინდელი საქართველოს ისტორიით არიან დაინტერესებულნი.

ნაშრომის აპრობაცია

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ფილოლოგიის დეპარტამენტში, სადაც შედგა მისი განხილვა-აპრობაცია 2020 წლის 13 ივლისს (ოქმი N10).

ნაშრომის ცალკეული ნაწილები გამოქვეყნებულია სხვადასხვა სამეცნიერო ჟურნალებში.

ნაშრომის სტრუქტურა

სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავლის, პარაგრაფებად დაყოფილი 6 თავისა და ძირითადი დასკვნებისაგან. ნაშრომს ერთვის გამოყენებული ლიტერატურა, ასევე, 8 დანართი (არსენ ბულმაისიმისძის თხზულებათა ტექსტები).

სადისერტაციო ნაშრომის **შესავალში** დასაბუთებულია საკვლევი თემის აქტუალობა, წარმოდგენილია მიზნები და ამოცანები, კვლევის საგანი და ობიექტი, კვლევის მეთოდოლოგია, პრობლემის შესწავლის მდგომარეობა, სამეცნიერო სიახლე, ნაშრომის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა; საკვალიფიკაციო ნაშრომის ძირითად ტექსტში ექვსი თავია:

პირველ თავში – „არსენ ბულმაისიმისძის ბიოგრაფია“, – განხილულია მისი ცხოვრების წლების ქრონოლოგია და მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი დეტალები.

მეორე თავში – „ხელთუქმნელი ხატის ჰიმნოგრაფიული ციკლი“, – შესწავლილი, წარმოდგენლია ხელთუქმნელი ხატის ისტორია, რომელიც უკავშირდება მაცხოვრის და ედესის მთავარ ავგაროზის სახელს. არსენ ბულმაისიმისძე საგალობლებში არკვევს ხატთა თაყვანისცემის დედააზრს და დასძენს, რომ კონსტანტინეპოლში „ტილომს ხატი“, ანუ ედესის მანდილიონი, გადაასვენეს, ხოლო ქართლმა, რომელიც არ დაჩაგრა უფალმა – „არასადა უმრწემეს ყო ღმერთმა“, ანტონ მარტყოფელის ხელით ედესის კერამიდიონი, ანუ „კეცი დაიმკვდრა სიმდიდრედ საცხორებელად“.

მესამე თავში – „ეპისტოლე აბუსერ აბუსერისძისადმი“, – გაანალიზებულია არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლის მნიშვნელოვანი საინტერესო საღვთისმეტყველო და თეორიულ-ლიტერატურული შეხედულებანი, რომლებიც წარმოაჩენენ ავტორს, როგორც ღმრთისმეტყველს, მხატვრული სიტყვის ერთ-ერთ საუკეთესო წარმომადგენელს და ლიტერატურის შემფასებელს.

მეოთხე თავში – „გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოდსნი“, – განხილულია. წმ. ნინოს ჰიმნოგრაფი ხოტბას ასხამს, როგორც ქართველი ერის სულიერ განმაახლებელს და არმაზის კერპთა მსხვრეველს. საგალობელს ერთვის ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი ტროპარები – ე. წ. „ღმრთისმშობლისანი“. არსენმა წმინდა ნინოსადმი მიძღვნილ საგალობლებში საგანგებოდ წამოსწია წინ მესიანიზმის ერთ-ერთი ნიშანი – საქართველოს ღვთისმშობლისადმი წილხდომილობა, ვინაიდან წმიდა ნინო ღვთისმშობელმა თავის მონაცვლედ წარმოგზავნა თავის წილხდომილ ქვეყანაში. „წილხდომილითა შენდა განმანათლებელი ნინო“ (I,4).

მეხუთე თავში – „შიო მღვიმელის ჰეორტალოგიური ციკლი“, – განხილულია შიო მღვიმელის უაღრესად დიდი ღვაწლი, რომელმაც თავისი ცხოვრება ღმრთისმსახურებით წარმართა და ყოველივე მიატოვა, შეუდგა ქრისტეს კვალს. საგალობელში ვლინდება შიო მღვიმელის უმნიშვნელოვანესი წვლილი ბერ-

მონაზვნული ცხოვრების დაწყებასა და განვითარებაში. ასევე საუბარია შიოს ურთულეს ცხოვრების შესახებ. „გზა“, „უდაბნო“ „მოდღვარი“ და „მღვიმე“.

მეექვსე თავში – „იამიკური სვინაქსარი“, – განხილულია არსენ ბულმაისიმისძის მიერ გალექსილი ათორმეტთა თვეუთა პროლოგია. იოანე პეტრიწის თხზულების გაგრძელება – თებერვლის, მარტის, აპრილისა და მაისის კალენდარი.

ძირითად დასკვნებში მოცემულია არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის მეცნიერული გამოკვლევების ზოგადი შეფასებები და კვლევისას მიღებული შედეგები.

შინაარსი

თავი I. არსენ ბულმაისიმისძის ბიოგრაფია

არსენ ბულმაისიმისძე იყო რუსუდან დედოფლის თანამედროვე ცნობილი ისტორიული პიროვნება, საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწე, მწიგნობართუხუცეს-ჟყონდიდელი და კათალიკოსი, ჰიმნოგრაფი და მწერალი. ჩვენამდე მოღწეული ცნობებიდან ირკვევა, რომ მისი საზოგადოებრივი და ლიტერატურული მოღვაწეობა დაკავშირებულია აჭარის გამოჩენილ ერისთავთ-ერისთავებთან – ვარდან, ტბელ და აბუსერ აბუსერისძეებთან. არსენის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის უმთავრესი ნაწილი დაცულია ტბელ აბუსერისძის ხელნაწერში (A-85, 1233 წ.).

XIX-XX საუკუნეებში არაერთი მკვლევარი დაინტერესდა არსენის სასულიერო მოღვაწეობითა და ჰიმნოგრაფიული მემკვიდრეობით. ამ საკითხებს ეძღვნება თ. ჟორდანიას, პ. კარბელაშვილის, ზ. ჭიჭინაძის, ს. კაკაბაძის, ვ. კველიძის, ნ. ბერძენიშვილის, გ. მიქაძის, ნ. სულავას, მ. რაფავას, ი. მაკარაძის კვლევები.

არსენ ბულმაისიმისძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ქრონოლოგია ამგვარია: არსენი ცხოვრობდა დაახლოებით 1185-1250 წლებში, ხოლო საქართველოს კათალიკოსი და ჟყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი იყო 1224-1247 წლებში. ხვარაზმელთა შემოსევის დროს არსენი სამეფო კართან ერთად დასავლეთ საქართველოში გადავიდა და 1226-1233 წლები დაჰყო გელათის სავანეში. ამ დროს

მისი სვინგელოსის (მრჩეველისა და თანაშემწის) მოვალეობას ასრულებდა სამეფო კარის ეპისკოპოსი საბა. დაახლოებით 1230 წელს არსენ კათალიკოსმა დავით VII (რუსუდანის ძე, შემდგომში დავით ნარინი) აკურთხა ქუთაისში რუსუდან დედოფლის თანამოსაყდრედ და „სრულყო... წესი კურთხევისა“. გელათში ყოფნის დროს არსენს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ხიხათა (აჭარის) ერისთავთ-ერისთავების სახელოვან წარმომადგენლებთან – აბუსერ, ვარდან და ტბელ აბუსერისძეებთან, რასაც მოწმობს ხელნაწერი A-85 (1233 წ.). ამ ხელნაწერში ტბელ აბუსერისძეს შეუტანია არსენ ბულმაისიმისძის 4 ტექსტი: 1. „უფალო ღაღადყავსა ხატისა უხილავისა და სხუანი მეოთხის გუერდისნი გალობანი“ (დაწერილი ვარდან აბუსერისძის თხოვნით); 2. „თვთმლისპირნი გალობანი ჳელთუქმნელისა ხატისანი მეორის გუერდისნი“ (დაწერილი აბუსერ აბუსერისძის თხოვნით); 3. „ეპისტოლე აბუსერ აბუსერიძისადმი“; 4. „თებერვალ-მაისის იამბიკური სვინაქსარი“ – იოანე პეტრიწის თხზულების გაგრძელება, რომელიც არსენს დაუწერია ტბელ აბუსერისძის თხოვნით.

1233 წლიდან არსენი ისევ მცხეთაშია. 1240 წელს არსენ ბულმაისიმისძე, როგორც საქართველოს კათალიკოსი და მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი, რუსუდან დედოფლის თხოვნით, ყარაყორუმში გაემგზავრა ელჩად ბათო ყაენთან, დავით VII-ის მეფედ დამტკიცების მიზნით, რასაც გვაუწყებს მისი „დაწერილი“ მგელა აბულახტარისძისადმი: „მას ჟამსა, ოდეს ღმერთმან და ვიკადრო – გამზრდელმან ჩემმა მეფეთ-მეფემან რუსუდან ბათოსსა გამგზავნეს სამსახურად, შენ მაშინ თანა მყევ და დიდი მოიჭირვე და ჭირნი ჰნახენ“ (კორპუსი, 1984: 118-119).

XIII საუკუნის 40-იან წლებში გამართული საეკლესიო კრების განჩინებაში არსენ ბულმაისიმისძე, როგორც ქართლის კათალიკოსი, საბა სვინგელოზთან (ამ დროს უკვე ქართლის მთავარეპისკოპოსთან) ერთად აწერს ხელს შიო-მღვიმის მონასტრის შეუვალობას: „მე, გლახაკი არსენი ქართლისა კათალიკოზი მათი... აღმსრულებელი ვარ“ (ქართული 1970: 161).

ამ პერიოდში არსენის საყდარი უკვე მცხეთის სვეტიცხოველია. კათალიკოსობის დროს მცხეთაში დაუწერია მას „გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოდსნი“, რომლის აკროსტიქია: „ქებით უგალობ სასოსა ჩემსა ნინოს - არსენი“ (მიქაძე, 1946: 388-390).

1247 წელს გუიუქ-ყაენმა ორივე დავითი (VII – რუსუდანის ძე და VIII – გიორგის ძე) დაამტკიცა საქართველოს სამეფო ტახტზე. კათალიკოსის ტახტზე ამ პერიოდიდან არსენ ბულმაისიმისძეს შედარებით ნეიტრალური კანდიდატი სცვლის, თავად მწიგნობართუხუცეს-ყოფილი კი შიო-მღვიმის მონასტერში მიდის, რის შესახებაც ცნობას გვაწვდის „დაწერილი გრიგოლ სურამელისა მღვიმისადმი“: „გუეჰაჯა ჟამთა შინა ლაშქრად წარმართვისა ჩემსა არსენი ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკოზ-მწიგნობართუხუცეს ყოფილი, უდაბნოსა მღვიმისასა მწირობად შემოსრული“ (კორპუსი, 1984: 121-122).

შიო-მღვიმეში მწირობის დროს არსენს დაუწერია წმ. შიო მღვიმელის სვინაქსარული ცხოვრება (ძეგლები 1968: 366-368) და „გალობანი წმიდისა შიო მღვიმელისანი“, რომლის აკროსტიქიც შეიცავს ბიბლიოგრაფიულ ცნობას: „არსენი ქართლისა კათალიკოსი შიოს უგალობ“. არსენს ეკუთვნის, ასევე, ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის, წმ. გობრონისა და წმ. ევსტათისადმი მიძღვნილი სტიქარონები (კეკელიძე 1980: 328).

ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ არსენ ბულმაისიმისძის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესახებ მწირი ცნობები გვაქვს, ხელნაწერებზე დაყრდნობით თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ არსენი გახლდათ XIII საუკუნის ცნობილი ჰიმნოგრაფი, რომელმაც თავის შემოქმედებაში გამოხატა ინტელექტუალური, სულიერი, მორალური, ეროვნული თვითშეგნება ქართველი ერის განსაკუთრებულობის, მისი გამორჩეულობის დასაბუთებით. მისი საგალობლები ცხადყოფს ავტორის მწერლურსა და მჭევრმეტყველურ ნიჭს, ახასიათებთ აღზევებული, ერისა და რწმენის განმადიდებელი სტილი.

არსენ ბულმაისიმისძის თხზულებებიდან ჩვენამდე მოაღწია შემდეგმა ტექსტებმა:

1. ხელთუქმნელი ხატისადმი მიძღვნილი საგალობელთა ციკლი;
2. ეპისტოლე აბუსერ აბუსერისძისადმი;
3. შიო მღვიმელისადმი მიძღვნილი საგალობლები;
4. წმინდა ნინოსადმი მიძღვნილი ჰიმნოგრაფიული კანონი;

5. მსოფლიო წმინდანთა სათვეო სვინაქსარი.

თავი II. ხელთუქმნელი ხატის ჰიმნოგრაფიული ციკლი

მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატი უკავშირდება მაცხოვრის და ედესის მთავრის ავგაროზის სახელს. ხატი მრავალი თვალსაზრისით არის საინტერესო თუნდაც იმიტომ, რომ ეს არის პირველი ნიმუში მაცხოვრის ხატისა და სწორედ აქედან იღებს სათავეს ხატწერა.

ხატი არ არის უბრალო ნიმუში ხელოვნებისა, მას დიდი საღვთო მნიშვნელობა აქვს, რომელიც მიგვმართავს, მიგვანიშნებს უზენაესისკენ, პირველსახისკენ.

„ხელთუქმნელ“ ხატს არსენის საგალობლებში ეწოდება „ხატი განკაცებისა“, „პირი ღმრთისა“, „ედესის ხატი“.

არსებობდა სამი ხელთუქმნელი ხატი: 1) მანდილიონი, ანუ ტილოს ხატი, რომელიც მაცხოვრის პირისახეზე დადებით გამოისახა ედესის მთავარ ავგაროზისთვის, ამიტომ მას ედესის მანდილიონსაც უწოდებენ, რადგან 966 წლამდე ედესაში იყო დაცული; 2) ჰიერაპოლისის კეცის ხატი, ანუ კერამიდიონი, რომელიც ედესის მანდილიონიდან „გადაიტვიფრა“, როცა იერუსალიმიდან ედესაში მიმავალი თადეოზ მოციქული მეკეცეთა დასახლებაში შეჩერდა; 3) ედესის კეცის ხატი, ანუ კერამიდიონი, რომელიც, ასევე, ედესის ტილოს ხატიდან „გადაიტვიფრა“ ქალაქის კარიბჭეზე მის წინ აფარებულ კეცზე.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ სამმა უდიდესმა ქართველმა ჰიმნოგრაფმა მიუძღვნა მაცხოვრის ხელთუქმნელ ხატს საგალობელი, რომლებშიც ხატის საქართველოში ჩამობრძანების სხვადასხვა ვერსია აისახა:

1) იოანე ანჩელის „გალობანი ანჩისხატისანი“ გვაუწყებს, რომ ანჩის მაცხოვრის ხატი ჰიერაპოლისიდან კლარჯეთში ჩამოასვენა ანდრია პირველწოდებულმა: „ანდრია თავი მოციქულთა, პირველწოდებული მოწაფე მეუფისა დიდისა, იდიდებდენ უღალთა ღადოთა კლარჯეთისათა, იერაპოლით მოვიდა და ხატი ესე საშინელი ჩუენ

მოსავთა მისთა მოგუანიჭა“. ცხადია, აქ იგულისხმება ანჩის ხატის კავშირი ჰიერაპოლისურ კერამიდიონთან. ანჩის მაცხოვრის ხატის სამოციქულო ქადაგებასთან კავშირი და ჰიერაპოლისურ კერამიდიონთან მემკვიდრეობა იოანე ანჩელს იმის საფუძველს უქმნიდა, რომ თამარის დროინდელი საქართველოს პოლოტიკური მიღწევები ამ სიწმინდისთვის დაეკავშირებინა. იოანე ანჩელის მიზანდასახულობა სავსებით ნათელი იყო, მან ხოტბა შეასხა მაცხოვრის უძველეს ხატს საქართველოში, რომლის სახელზეც ანჩის საკათედრო ტაძარი იყო აგებული.

2) იოანე ანჩელის გზას გაჰყვნენ არსენ ბულმაისიმისძე და საბა სვინგელოზი, რომელთა საგალობლებიც ედესის კეცის ხატის, იმავე მარტყოფის ხატის, საქართველოში დავანებას ეძღვნება. საგალობელთა შექმნის ეპოქის გათვალისწინებით, ნათლად იკვეთება არსენისა და საბას მიზანდასახულობაც. ეს ის დროა, როდესაც საქართველოში აღმოსავლეთიდან მაჰმადიანური ტომები გამოჩნდნენ ქვეყნის დასაპყრობად და ქრისტიანობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ასეთ უმძიმეს ვითარებაში ორივე ჰიმნოგრაფმა, განსაკუთრებით კი არსენ ბულმაისიმისძე ქართველ ერს შეახსენა თავისი მოვალეობა, ფუნქცია, რომ იგი რჩეული, საზეპურო ერია, რომელსაც მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატი მფარველობს და იცავს.

საინტერესოა ხელთუქმნელი ხატის საგალობლების შექმნის ისტორია. ანდერძ-მინაწერებით ირკვევა, რომ არსენ ბულმაისიმისძეს და საბა სვინგელოზს ვარდან და აბუსერ აბუსერისძეების „იმულებითა“ და „შეხუეწით“, ტბელ აბუსერისძის მზრუნველობითა და ინიციატივით შეუქმნიათ მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატისადმი მიძღვნილი საგალობლები.

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლის მიხედვით, „ხელთუქმნელი და უხილავი ხატი“ (იგულისხმება მარტყოფის მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატი) ჩვენში ანტონ მარტყოფელს მოუტანია ედესიდან. ჰიმნოგრაფის სიტყვით, ანტონს გულს აკლდა, რომ უხრწნელი ხატი ღვთის მბრძოლი ნესტორის შვილთა ხელთ იყო და ჩვენი დიდი სიყვარულით იგი ქართლში, მცხეთას მოიტანა. არსენის აზრით, ამ ხატის საქართველოში ჩამოყვანა და დამკვიდრება იმას მოასწავებს, რომ ქართველები

„საზეპურო ერია“ და ქართველთა „სამეუფოდა არასადა უმრწემეს-ყო“ ღმერთმა. ამ მეორე დებულებით არსენი საქართველოს დიდ ქრისტიან ერებს (პირველ რიგში, ბერძნებს) უთანაბრებს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია „ანტონ მარტყოფელის ცხოვრება“, რომელშიც მოთხრობილია მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის შესახებ, ჩვენამდე გვიანდელი და ისიც სვინაქსარული რედაქციითა შემონახული. ე. გაბიძაშვილის გამოკვლევის თანახმად, იგი შექმნილია არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლების შეთხზვის შემდეგ, რადგან აშკარაა ხსენებული საგალობლების გავლენა.

ანტონ მარტყოფელი ასურელ მამათა გუნდს ეკუთვნის და სწორედ მას ხვდა წილად მაცხოვრის ხელთუქმნელი, „კეცზე“ დატვიფრული, ხატის საქართველოში ჩამობრძანება. არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლებში ანტონი წარმოგვიდგება, როგორც ღმერთშემოსილი მამა, მამათა მზე, ღირსი, შუამდინარეთის ვარსკვლავი, ბრძენი, დიდი და სანატრელი, ღმრთივსწავლული. იგი შედარებულია მოსე, ელია და იონა წინასწარმეტყველებთან, დიდ იოვანესთან (ნათლისმცემელთან) და ანტონ დიდთან.

სიმბოლურია ანტონ მარტყოფელის შედარება ანტონ დიდთან, რომლის ხსენების დღეს, 17 (30) იანვარს, არსენის საგალობლიდან რამდენიმე ტროპარი სრულდებოდა. არსენ ბულმაისიმისძე ანტონ დიდს, რომელიც მეუდაზნოეობის ფუძემდებლად ითვლებოდა, ანტონ მარტყოფელის წინამორბედად მიიჩნევს: „აწ დაძინებასა შენსა წინაუძღს დღეს მამათა მზე ანტონი“ (129r). ასევე, შემდეგშიც მიმართავს, რომ მის სახელსაც მიაგებენ პატივს დიდი ანტონ მეგვიპტელის ხსენების დღეს (280r).

მსოფლიო ეკლესია 16 აგვისტოს აღნიშნავდა ხელთუქმნელი ხატის ედესიდან კონსტანტინოპოლში გადასვენების დღესასწაულს, საქართველოს ეკლესიაში კი ამას დაემატა ფერისცვალების დღეც – 6 აგვისტო, როცა ქართველები, ტბელ აზუსერისძის თქმით, ემოხვეოდნენ მარტყოფის ხელთუქმნელ ხატს. ქართულ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში ასე დამკვიდრდა ხელთუქმნელი ხატის საქართველოში შემობრძანების

აღნიშვნა, რაც, ცხადია, მარტყოფის ხატს, იმავე ედესის კერამიდიონს უკავშირდებოდა.

არსენ ბულმაისიმისძე საგალობლებში არკვევს ხატთა თაყვანისცემის დედააზრს და დასძენს, რომ კონსტანტინეპოლში „ტილოის ხატი“, ანუ ედესის მანდილიონი, გადასვენეს, ხოლო ქართლმა, რომელიც არ დაჩაგრა უფალმა – „არასადა უმრწემეს ყო ღმერთმა“, ანტონ მარტყოფელის ხელით ედესის კერამიდიონი, ანუ „კეცი დაიმკვდრა სიმდიდრედ საცხორებელად“.

ქართველი ერის რჩეულობა იმითაც გამოიხატება, რომ იგი გახდა ღირსი მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატისა: „ერნო ქართლისანო, გიხაროდენ და აღიპყრენით ხელნი და მადლობაჲ შეწირეთ ხატსა ამას ყოვლად უხრწნელსა ხელთუქმნელსა, რამეთუ ესე არს სამეფოჲსა ამის სიმტკიცე, ძალი და დიდებაჲ, და ხმობდით: მონიჭე ნეფესა ჩვენსა ძლევაჲ, ქრისტეს ღმრთისა ხატო საშინელო“ (283r) არსენ ბულმაისიმისძე ქართველ ხალხს ახალ ისრაელად, ახალ ერად, საზეპურო ერად იხსენიებს, რაც ღვთისგან ერის რჩეულობას ნიშნავს.

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლის მიხედვით, „ახალი ერი“ სულიერად განახლებული ქართველი ერის განსაზღვრებაა: „იერუსალიმი პირველ შესვლასა შენსა ხმობდა ოსანნასა და აქა (ანუ საქართველოში – დ. ზ.) ახალი ერი“ (287v).

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლებში არეკლილია ქრისტეს მოვლინების ბიბლიური წინასწარმეტყველებანი, რომლებიც ჰიმნოგრაფიულ ციკლში განსაკუთრებული მნიშვნელობითაა დატვირთული. ასეთია, მაგალითად, ბიბლიური ეპიზოდები მაყვლის შეუწველობის შესახებ (გამოსხვ, 3, 2-6), ზაქარიას წინასწარმეტყველება (ზაქ., 9,9) და ესაია წინასწარმეტყველის შესახებ ქალწულისგან მაცხოვრის შობის თაობაზე (ესაია, 7,14).

აბუსერ აბუსერისძის, შესაბამისად – აბუსერისძეთა კულტურული დასის, უპირატესად კი ტბელ აბუსერისძის ჩანაფიქრით, ხელთუქმნელი ხატის საგალობელთა ციკლი უნდა გამართულიყო „პიროვანი საქცევებით“, რაც გულისხმობდა ფსალმუნის ადგილებს, სადაც სიტყვა „პირი“ (პირისახის

მნიშვნელობით) იყო გამოყენებული. არსენის საგალობელში რამდენიმე ათეული „პიროვანი საქცევია“ შეტანილი.

მნიშვნელოვანია საგალობელში, პოლემიკური ნაკადი, რომელშიც დიდი ადგილი უჭირავს, კერძოდ ერესთა გმობას და უარყოფას. ჰიმნოგრაფი წყევლა-კრულვას უთვლის მათ, ვინც არ აღიარებს პირმშო ხატს და მას თაყვანს არ სცემს. არსენ ბულმაისიმისძემ შეაჩვენა და წყევლა-კრულვა შეუთვალა ევტიქისა და დიოსკორეს, რომელნიც მონოფიზიტური მოძრაობისა და მიმართულების სულისჩამდგმელნი იყვნენ. ასევე გმობს ჰიმნოგრაფი ყველაზე გამოკვეთილ ხატმებრძოლს, ბიზანტიის იმპერატორს კონსტანტინე მეხუთეს, ლეონ ისავრიელის ძეს.

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლები, მიძღვნილი მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატისადმი, გამორჩეულია მხატვრული თვალსაზრისით. ამიტომ ვერ გავიზიარებთ გ. მიქაძის შეფასებას იმასთან დაკავშირებით, რომ „მწერალი ნაკლებად ფიქრობდა მხატვრულ სამოსელზე“. მკვლევრების უმრავლესობა ადასტურებს იმას, რომ საგალობლები, საღვთისმეტყველო სიბრძნესთან ერთად, წარმოაჩენენ იშვიათ ესთეტიკურ და ლიტერატურული გემოვნების მაღალ დონეს.

არსენის საგალობლები შედგება სიმეტრიული აგებულების სტროფებისაგან, რომელთა რიცხვი შეიძლება სხვადასხვა იყოს. ეს სტროფები აგებულია თანაბარი რაოდენობის სალექსო სტრიქონებისაგან და აქვთ ერთი საერთო მელოდია. თვით სტროფებში ტაეპების მარცვალთა რაოდენობა ყოველთვის თანაბარი არ არის; გვხვდება სხვადასხვა ზომის ტაეპები. სწორედ მარცვალთა ეს არათანაბრობა ანიჭებს საგალობელს თავისებურ სილამაზეს და მარცვალთა ამ არათანაბრობაში გამოიხატება საგალობლის რიტმული მრავალგვარობა.

ამგვარად ხელთუქმნელი ხატის მცირე ფორმის საგალობლები და ორივე ჰიმნოგრაფიული კანონი ასახავს ბრალთა შენდობის, სიმდაბლის, სათნოების და ღვთაებრივი მადლის მინიჭების მოტივს, გამსჭვალულია ეროვნულ-მესიანისტური შინაარსით. **ხელთუქმნელი ხატი საქართველოს სიძლიერის საწინდარია**, რომლის მთავარი მიზანი იყო ავბედობის ჟამს ქართველი ხალის გამხნეება.

თავი III. არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლე

A-85 ხელნაწერში არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლეს ერისთავთ-ერისთავ აბუსერისადმი 293r-294v გვერდები უკავია.

ტბელ აბუსერისძე არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლებზე და ეპისტოლეზე სრულყოფილ ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს გვაწვდის: „მამა ჩუენმან აბუსერი არსენის მიმართითა გალობათა თქუმისა იძულებად მოიგონა (განიზრახა) საღმრთოძსა პირისათვის, რომლისა მოგონებასა ამით ებისტოლითა აბუსერის მიმართითა ესევე არსენი აქებს, რომელიც მოწერა გელათით“. აქედან გამომდინარე, ცხადია, რომ არსენს ეპისტოლე გელათში ყოფნისას დაუწერია.

ეპისტოლემ მკვლევართა განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია. აღნიშნული ეპისტოლე ექვსჯერ არის გამოქვეყნებული:

1. პირველად იგი გამოსცა თ. ჟორდანიამ 1897 წელს;
2. მეორედ – თ. ბრეგაძემ, A-85 ხელნაწერის აღწერილობასთან ერთად (1973: 289-290);
3. მესამე გამოცემა ეკუთვნის რ. ხალვაშს (1996 წ.);
4. მეოთხე პუბლიკაცია განხორციელდა წმ. ტბელ აბუსერისძის თხზულებების გამოცემაში (1998 წ.);
5. მეხუთე გამოცემა ნ. სულავას ეკუთვნის (2003 წ.);
6. ბოლო გამოცემა კი მათა რაფაევამ განახორციელა (2012 წ.).

ეპისტოლე, დაწერილია იმ დროს, როდესაც არსენ ბულმაისიმისძე მოღვაწეობდა გელათის მონასტერში, სავარაუდოდ 1225-1230 წლებში (გ. მიქაძე).

მკვლევართა მიერ გამოთქმულია არაერთი საყურადღებო შეხედულება ეპისტოლის რაობასა და მნიშვნელობასთან დაკავშირებით. ტბელ აბუსერისძის თხზულებათა სრული კრებულის გამომცემელთა აზრით, არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლე იმდროინდელი საქართველოს ზოგად პოლიტიკურ-საზოგადოებრივი

ცხოვრების ჭრილშია განსახილველი; იგი დასტურია იმისა, რომ ქართული ეკლესიის მამამთავარი როგორი პატივისცემითა და რიდით არის გამშქვალული აბუსერისძეთა ოჯახის მიმართ. მეორეც, მაჩვენებელია დიდი შემოქმედებითი კონტაქტებისა და რაც მთავარია, საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელი აქტიურად უდგას გვერდში მესიანისტური იდეის, საეკლესიო კალენდრის რეფორმის, ეროვნული სულისკვეთების პროპაგანდას.

არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლე, რომელიც ხელნაწერში სრული სამი გვერდი არ არის, ქართული მჭევრმეტყველების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია. მწერალს გამოუთქვამს მნიშვნელოვანი და საინტერესო საღვთისმეტყველო და თეორიულიტერატურული შეხედულებანი, რომლებიც წარმოაჩენენ არსენ ბულმაისიმისძეს, როგორც ღმრთისმეტყველს, მხატვრული სიტყვის ერთ-ერთ საუკეთესო წარმომადგენელს და ლიტერატურის შემაფასებელს. იგი უთუოდ მოგვაგონებს იოანე საბანისძისა და გიორგი მცირის ცნობილ ეპისტოლეებს. მათ მსგავსად, არსენ ბულმაისიმისძე საოცარ თავმდაბლობას ამჟღავნებს; როცა იგი წერს, რომ არ არის ხელთუქმნელი ხატის საგალობელთა გამოთქმის ღირსი, უპირველესად იმაზე მიუთითებს, რომ ადამიანმა თავის შესაძლებლობებზე აღმატებულ საქმეს ხელი არ უნდა მოჰკიდოს, მაგრამ დიდია ძალა ღმრთისადმი სიყვარულისა, რომელიც იმორჩილებს გონებას და ადამიანს აკეთებინებს იმას, რაც მის შესაძლებლობებს აღემატება. ამგვარ მდგომარეობაში აღმოჩნდა არსენ ბულმაისიმისძე აბუსერის, ყოვლად მეცნიერი კაცის, თხოვნისა და იძულების შემდეგ.

ეპისტოლე ინფორმაციულობის თვალსაზრისით ძალზე მწირია, სამაგიეროდ, იგი გამოირჩევა გამომსახველობითი ფორმების სიუხვით.

მხატვრულ-ესთეტური სტილიზაციის გარდა, არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლეში ანტიკურობით გატაცება ლექსიკაშიც მჟღავნდება. ეპისტოლეში დადასტურებული ბერძნული სიტყვები: ამარტოლი, რიტორება, ოქრონექტარი, ტრაპეზი, პერელრინი, ფრეა, ორღანო, ფიალა. მათგან რიტორი, ფიალა, ტრაპეზი, ოქრონექტარი ბუნებრივად დამკვიდრდა სალიტერატურო ქართულში. „ამარტოლი“ უთარგმნელად გადმოსული სიტყვაა. ბერძნულში მას აქვს „ცოდვილის“, „უნდოს“

მნიშვნელობა. ნიშანდობლივია, რომ არსენიც ეპისტოლის დასაწყისში თავის თავს მოიხსენიებს შემდეგნაირად: „მდაბალი არსენი ამარტოლი“, რაც რ. ხალვაშის სამართლიანი შენიშვნით, არსენ იყალთოელის მიერ თარგმნილი „ხრონოგრაფის“ ავტორის, გიორგი – ამარტოლის ზედწოდების მიბაძვას წარმოადგენს. მჭევრმეტრყველის, ორატორის მნიშვნელობით იხმარება სიტყვა „რიტორი“. „პერელრინიც“ ბერძნულია და ნიშნავს „უცხოელს“, „ყარობს“. ეპისტოლეში იხმარება უთარგმნელად გადმოსული სიტყვა „ფრეა“, რაც ბერძნულში ნიშნავს „ჭას“. „ფრეა“, საბას განმარტებით, არის „წყარო ჭისა“. ეს სიტყვა ქართულ წყაროებში ჯერჯერობით სხვაგან არ არის დადასტურებული.

არსენ ბულმაისიმისძემ კდემამოსილება და საკუთარ ღირსებათა შეგნება გამოავლინა, როდესაც განაცხადა, რომ ბედნიერად ჩათვლის თავს, თუ კი ამ უკვდავების წყაროდან ერთი წვეთიც მიიღო: „ვჰნახეთ მისგან წდუელთა და მე უკეთუმცა წუეთიცა ერთი მიმელო მისგანი, ჰოდ, ღმრთისმოყუარეო, მთავარო დიდგუარიანო და სახელ-მაღალო აბუსერი“ – ამ სიტყვებიდან კარგად ჩანს, რომ არსენ ბულმაისიმისძე უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს აბუსერ აბუსერისძის დამსახურებას მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატისადმი საგალობლების შექმნის ინიციატივის გამო.

არსენს უკვირს, ვით ჰპოვა აბუსერ აბუსერისძემ მასში ნილოსის მსგავსი დიდებული მდინარე, რადგან მას თავი ღირღლოვანში მდებარე ურწყულ ხევად წარმოუდგენია: „ვითარ და რად ღირღლოვანსა შინა ურწყულსა ხევსა უდაზნოდსასა ჰგონეთ მდინარე? და მდიდროობასა ნილოდსა ნანდულ ოქრონეკტართასა და არა აღივსენით ჯურღმულნიცა“. მიუხედავად ყოველივე იმისა, რაც ახლავს შემოქმედებით პროცესს, არსენი იძლია და დასთანხმდა დამკვეთს. მისი შიში სიხარულმა გააქარწყლა, რადგან მისი შემოქმედება მომავალ თაობებს, შთამომავლობას დარჩება. არსენ ბულმაისიმისძემ საკუთარ თავთან ჭიდილი ღვთისმეტყველთა ნააზრევითა და სიტყვებით გამართა, რაც ეპისტოლეს ფსიქოლოგიური დატვირთვით გამოარჩევს.

იოანე საბანისძის მსგავსად, არსენ ბულმაისიმისძეც გამოთქვამს საგულისხმო და გასათვალისწინებელ თვალსაზრისს ჭემმარიტის მეტყველების შესახებ:

„ჭემმარიტებაი უფროის არს თხზულთა სიტყუათა წინაშე ბჭისა კეთილისა და სიმართლე – წინაშე მეფისა დიდისა“. სრულიად სამართლიანად აღნიშნავს ნ. სულავა, რომ ჭემმარიტების საკითხში არსენის მემკვიდრე ჟამთააღმწერელია, რომელიც წერს: „ჟამთააღმწერლობა ჭემმარიტისმეტყველება არს და არა თულახმა ვისთვისმე“. არსენის გამონათქვამის მეორე ნაწილი კი სოლომონ მეფის იგავების პერიფრაზს წარმოადგენს, შდრ.: „სათნო არიან წინაშე მეფისა ბაგენი მეცნიერნი და სიტყუანი მართალნი უყუარან“ (იგავნი 16.13).

ეპისტოლეში არსენ ბულმაისიმისძემ გამოთქვა ღრმა და მეტად მნიშვნელოვანი შეხედულება ავტორის შემოქმედების ავ-კარგის შესახებ და გამომამყდავანა თავისი ლიტერატურულ-ესთეტიკური მრწამსი: „ვითარმედ ყოველი წერილი ძეგლი არს მეტყუელი, გამომაჩინებელი აღმწერელისადა საუკუნოდ: რომელსამე საქებელყოფოდ, ხოლო სხვასა – განქიქებად უმეცრებასა, ვითარ ვხედავ აწ ჩემსა“. არ არის შემთხვევითი, რომ ეს სიტყვები ივ. ჯავახიშვილმა თავის წიგნს – „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობას“ (1945) ეპიგრაფად წაუმძღვარა.

ჩვენი აზრით, არსენ ბულმაისიმისძის ეს სიტყვები გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფითა“ შთაგონებული, კერძოდ, იმ ადგილით, სადაც ავტორი მაქსიმე აღმსარებლის სიტყვების პერიფრაზს გადმოგვცემს და წერს: „იტყვს დიდი მაქსიმე ვითარმედ აღწერილი სიტყუად ანუ თვით თავისა თვისისა მოსაკსენებელად აღიწერების ანუ სარგებელად სხუათა ანუ ორისათვისვე ამის ანუ სავნებელად ვიეთამე ანუ საჩუენებელად ანუ საჭიროყოფისათვის აღწერისა მისისა“ (ხრონოგრაფი, 1920: 239).

ამგვარად, არსენის ეპისტოლე აბუსერ აბუსერისძისადმი მრავალმხრივ წარმოაჩენს არსენ ბულმაისიმისძეს, როგორც საეკლესიო მოღვაწეს, მწერალს, ჰიმნოგრაფს, ღვთისმეტყველს და საზოგადო მოღვაწეს. ეპისტოლის თითოეული გამონათქვამი გაჯერებულია საეკლესიო, საღვთისმეტყველო და რიტორიკული ლიტერატურის სიღრმისეული ცოდნით, რაც ადასტურებს მკვლევართა შეხედულებას იმის თაობაზე, რომ არსენ ბულმაისიმისძე გელათის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელია.

თავი IV. გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოსნი

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობელთა შორის აღსანიშნავია წმინდა ნინოსადმი მიძღვნილი ჰიმნოგრაფიული კანონი, რომელიც შემონახულია რამდენიმე ხელნაწერით. მათგან უძველესია H-1349, ხოლო გვიანდელი – A-160, A-425 და A-1401. საგალობელი გამოსცეს ნ. სულავამ და გ. მიქაძემ. ჰიმნოგრაფიული კანონის ტექსტი აკროსტიქულია: „ქებით უგალობ სასოსა ჩემსა ნინოს – არსენი“.

წმ. ნინოს საგალობელი, დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანის“ მსგავსად, 33 სტროფისგან შედგება, იყოფა 8 გალობად (ტრადიციისამებრ, აკლია მეორე გალობა – „მოხილესა“), თითოეული გალობა მთავრდება ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი ტროპარით.

საგალობელი იწყება ქრისტესადმი მიმართვა-თხოვნით, რომ ჰიმნოგრაფს შეაძლებინოს საგალობლის დაწერა და წმინდა ნინოს ღირსეულად წარმოჩენა: „ქრისტე აღახვენ ძნობად ბაგენნი ჩემნი ქალწულისა დედისა მოციქულისა და ქადაგისა შენისა ნინოსა შესხმად! განმინათლე გონებაჲ, რაჲთა მიუძღვნე ღირსსა მას ღირსნი სიტყუათა ყვავილნი“ (I, 3).

არსენ ბულმაისიმისძე საგალობელში ნინოს აქებს, როგორც ქართველი ერის სულიერ განმაახლებელს და არმაზის კერპთა მსხვერველს (III, 4). დაკვირვება ცხადყოფს, რომ კერპთა მსხვერველის ეპიზოდი, ისევე როგორც წმ. ნინოს ბიოგრაფიის სხვა მრავალი რეალია, საგალობელში უშუალოდ „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ მომდინარეობს.

არსენ ბულმაისიმისძე თავისი წინამორბედის – ნიკოლოზ გულაბერისძის ტრადიციის გამგრძელებლად გვევლინება, რადგან იგი საგალობელში აქებს ქრისტეს კუართს, ჯვარსა და ცხოველ სვეტს: კანონის მეხუთე გალობაში „ღამითგანსა“ (V,1), ჰიმნოგრაფი აღნიშნავს: „ჯუარსა ქრისტესა, კუართსა თანა და სუეტსა ნაცვლად არმაზ

ბილწისა, უგალობენ შვილნი სიონისანი“ – აქ სამი სიწმიდეა ერთდროულად მოხსენიებული.

განმანათლებლის ღვაწლი და სახე ერთი რგოლია იმ ჯაჭვისა, რომლითაც საგალობელს შინარსს საბოლოო დასკვნამდე მივყავართ. ეს არის უფლის დიდება, ღვთისმშობლის ღვაწლი და წილხდომილობა, საქართველოს ეკლესიის სამი დიდი სასწაული: სუეტი-ცხოველი, კვართი უფლისა და ჯუარი პატიოსანი.

უფლის კვართის საქართველოში ჩამოტანამდე, ანდრია პირველწოდებულისა და შემდეგ წმიდა ნინოს მოსვლამდე ქართველი ერი „ბნელსა შინა ჯდა“. საქართველო იმყოფებოდა ბარბაროსთა და წარმართთა ხელთ, „რამეთუ ბნელსა განქარვებად მზე მოვალს“. საგალობელის მიხედვით, ბნელში მყოფი ქართველების მხსნელი წმიდა ნინოა. ნიშანდობლივია, რომ ასევე აფასებს წმიდა ნინოს მოსვლას ნიკოლოზ გულაბერისძე და „გალობანში“ წერს: „მცხეთას ოდესმე მგლოვიარე ქალაქი“. ხსენებული სტრიქონი გვიდასტურებს იმას, რომ ქვეყანამ დაუტევა ურჯულოება და ქრისტეს მარადიულ ნათელს ეზიარა წმ. ნინოს მეშვეობით.

ნინოს ცხოვრების ყველა რედაქცია გვამცნობს, რომ ნინო თავადაა ტყვე და სხვა ტყვეთა მხსნელი. ამ თვალსაზრისს არსენის საგალობელიც იზიარებს: „ნესტუთა სიტყუასა შენთასა იოხრეს რად, განაფრთხვნეს ერნი ვითარ სამეფოთა საყვრთა ხმამან, და შეიძრნეს მეფენი სამეფოდთურთ, კმა-ყვეს, ტყუეო და ტყუეთა მხსნელო, კურთხეულ არს შემოსლვაჲ შენი“ (VII, 2).

არსენის საგალობელში წმ. ნინო „ქალწული დედის მოციქული და ქადაგი“, ანუ დედა ღვთისას მოციქული და ქადაგია, რადგან ქართველთა განმანათლებელმა აღასრულა დიდი მისია საქართველოს გაქრისტიანებისა, რაც ღვთისმშობელს ხვდა წილად.

ლოგიკური და ბუნებრივია მესიანიზმის ერთ-ერთი ნიშანი – საქართველოს ღვთისმშობლისადმი წილხდომილობა არსენმა წმინდა ნინოსადმი მიძღვნილ საგალობლებში საგანგებოდ წამოსწია წინ, ვინაიდან წმიდა ნინო ღვთისმშობელმა თავის მონაცვლედ წარმოგზავნა თავის წილხდომილ ქვეყანაში. „წილადხუდომილნი

შენნი, ქართველთა ერნი ნინოჲს ღირსისა მიერ ქადაგებითა ვკმობთ შენდა მომართ“; „წილხუდომილითა შენდა განმანათლებელი ნინო“ (I,4).

არსენ ბულმაისიმისძე წმინდა ნინოს მოციქულს უწოდებს: „წმიდაო ნინო, მოციქულო ქრისტესო“ (III, 2)

ტრადიციულად, ქართული ეკლესია წმინდა ნინოს მოციქულთა სწორად მოიხსენიებდა. ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ პირდაპირ მოციქული მას პირველად ნიკოლოზ გულაბერისძემ უწოდა, მანამდე კი მას მხოლოდ მოციქულთა სწორად იხსენიებენო. არსენ ბულმაისიმისძემ წმ. ნინოს სათაურშივე უწოდა „მოციქული“. „გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოჲსნი“.

ამგვარად, „გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოჲსნი“ ჰიმნოგრაფიული ვარიაციაა ქართლის მოქცევის თემაზე, რომელშიც არსენ ბულმაისიმისძე ხოტბას ასხამს ქართველთა განმანათლებელი ქალწულის – წმ. ნინოს ღვაწლს.

თავი V. შიო მღვიმელის ჰეორტალოგიური ციკლი

არსენ ბულმაისიმისძეს წმ. შიოს სახელზე დაუწერია რამდენიმე საგალობელი, რომლებიც XVII-XVIII საუკუნეების რამდენიმე ხელნაწერთაა (A-160, A-176, A-409, A-425) მოღწეული და ნ. სულავამ გამოსცა. ესენია მცირე ფორმის საგალობლები: „გუჭრდი მჯდომარე“, „დ გუჭრდი ედემი“ (აქლავს მინაწერი „არსენი ქვზი“), „სტიქარონი ნათელი ნათლისა“, „წარდგომად ჳმად“, „სხუად დ“, „სხუად დ გუჭრდი“, „გამოავლინე ჳმად ბ“, „სხუანი დ გალობად“, ასევე, ორი ჰიმნოგრაფიული კანონი, რომელთაგან ერთი აკროსტრიქულია და შეიცავს ბიბლიოგრაფიულ ცნობას: „გალობანი წმიდისა შიოჲსნი, რომელთა თავნი იტყჳან: არსენი ქართლისა კათალიკოსი შიოს უგალობ“.

მცირე ფორმის საგალობლებს ჰიმნოგრაფი იწყებს წმ. შიოსადმი მიმართვით და საუბრობს იმ ღვაწლის შესახებ, რომელიც წმინდანმა მოჰფინა უდაბნოს: „გიცნობთ მონაზონთა კრებული ცრემლთა სინანულისა, ძირად სიყვარულისა, შიო ნეტარო“. სტიქარონში ჰიმნოგრაფი იხსენიებს, ასევე, წმ. შიოს მოძღვარს – იოანე ზედაზნელს:

„ნათელსა სოფლისასა ქრისტესა ღმერთსა შეეყუარე, ნეტარო, და „გიხაროდენ“ არქუ ყოველსა სოფლისა მწუხარებას და დიდსა მოძღუარსა იოანეს ნეტარსა“ (299v).

შიო მღვიმელისადმი მიძღვნილ მცირე ფორმის საგალობლებში ჰიმნოგრაფიულ კანონებში უდიდესი მხატვრული ფუნქცია ეკისრება ანაფორის გამომსახველობით საშუალებას, როდესაც სიტყვის გამეორებით მიღწეულია სრულყოფილება, მზა რელიგიური ფორმულებით გამოხატულია ძირითადი სათქმელი. მაგალითად:

„დღეს მამათა მწყობრი იხარებს,

დღეს მონაზონთა გუნდი მდიდრად განცხრების“.

პირველი კანონი დაწერილია მინიშნებებით და ლაკონურად გადმოქცევს შიოს ცხოვრებას, რომელიც ჰაგიოგრაფიულ თხზულებას ემყარება: „ალატყინე ცეცხლი სიყვარულისა“, „სამკაულო მოღუაწეთაო“, „მოღუაწეთა გზგვინო შიო“.

არსენ ბულმაისიმისძე შიოს უწოდებს „სოფლისა უდაბნოსა შუენიერებას“, რომელმაც თავისი ცხოვრება ღმრთისმსახურებით წარმართა და ყოველივე მიატოვა, შეუდგა ქრისტეს კვალს.

შიო მღვიმელის სახე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ შემდეგი სიმბოლური ნიშნის მიხედვით: „გზა“, „უდაბნო“ „მოდვარი“ და „მღვიმე“. წმ. შიომ დატოვა სამშობლო და წამოვიდა სულიერი გამოცდის ადგილას – მღვიმეში. უდაბნოს შემდგომ წმინდანს სხვა ადგილი ელის, რათა სულიერად წარდგეს ღვთის წინაშე. ამგვარი ადგილი მღვიმეა, სადაც წარმატებით მივიდა. ვგულისხმობთ უდაბნოში სამონასტრო ცხოვრების განვითარებას და ბერ-მონაზვნების მომრავლებას.

შიოს ღვაწლი უაღრესად დიდია ბერ-მონაზვნული ცხოვრების დაწყებასა და განვითარებაში. საგალობელში არსენი გადმოგვცემს, „სიმდაბლისა, ძირად სიყვარულისა და ნილოსად მოუკლებელად...“ „მასწავლელად მოგვგე, შიო ნეტარო,“ ქართველთა დიდებაო“. შიომ, ნილოსის ნაკადულთა მსგავსად, გაავსო უდაბნო თავისი მოძღვრებით. ნილოსის მეტაფორას კი არსენი, როგორც დავინახეთ, ეპისტოლეშიც იყენებს.

შიო მღვიმელმა ისე იღვაწა ამქვეყნად, რომ ღრმა კვალი დააჩნია ქართულ კულტურას. მის მიერ დაარსებულ მონასტერს მისივე სახელი ეწოდა. შიო-მღვიმის

მონასტერს ქართული კულტურის ისტორიაში განსაკუთრებული და გამორჩეული ადგილი უჭირავს. მონასტრის საბუთები მოწმობენ, რომ იგი ქართველ მეფეთა და დიდებულთა მუდმივი ზრუნვის საგანი იყო. მაგალითისთვის დავასახელებთ: ბრძანება გიორგი მეფისა მღვიმისადმი, დაწერილი გრიგოლ სურამელისა მღვიმისადმი, დაწერილი მღვიმის კრებულისა გრიგოლ სურამელისა, დაწერილი ძაგან აბულეთისძისა მღვიმისადმი და ანდერძი დავით მეფისა მღვიმისადმი (კორპუსი, 1984: 418).

შიოსადმი მიძღვნილ ჰეორტალოგიურ ციკლში ამაღლებული და საღვთისმეტყველო შინარსობრივი სტილი შეჯერებულია აზრობრივ სიღრმესთან და დახვეწილობასთან. ავტორი მინიმუმებით, ალუზიებით, ბიბლიური პარალელიზმით, ჰაგიოგრაფიული მონაცემების გამოყენებით წარმოაჩენს წმ. შიოს ღვაწლს.

თავი VI. იამბიკური სვინაქსარი

A-85 ხელნაწერის კომენტარში ნათქვამია: „ესე იამბიკონნი ხუთთა თუჯთა მეტნი არ იყუნეს ენასა ზედა ქართლისა და ოთხთა თუჯთანი არსენი ბულმაისიმისძემან თქუამ, ქართლისა კათალიკოზმან, ჩემითა შეხუჯწითა“ (148 r). სიტყვა „ჩემითა“ ხელნაწერში ქარაგმითაა წარმოდგენილი – „ჩ~ითა“ და ის შეიძლება წავიკითხოთ, როგორც „ჩუენითა“, მაგრამ ამ შემთხვევაში უპირატესობას ვანიჭებთ პირველ წავიკითხვას, რაც გულისხმობს იმას, რომ საგალობლის დამკვეთია ტბელ აბუსერისძე, რომელსაც ეკუთვნის დამოწმებული კომენტარი. „ჩუენითა“-ს შემთხვევაში, დამკვეთებს შორის, ტბელთან ერთად, საგულგებელი არიან მისი ძმები – აბუსერი და ვარდანი, რაც, ჩვენი აზრით, გამორიცხებულია, რადგან, როგორც წესი, ერისთავთ-ერისთავ ძმებზე ტბელ აბუსერისძეს არ ახასიათებს ნაცვალსახელებით წერა, მწერალი მათ ყოველთვის სახელით იხსენიებს.

ამგვარად, მოცემული კომენტარის მიხედვით, თებერვალ-მაისის თვეების იამბიკონი ეკუთვნის არსენ ბულმაისიმისძეს და დაწერილია ტბელ აბუსერისძის ინიციატივით.

„იამბიკური სვინაქსარი“ ანალოგიური შინაარსის ბერძნული ტექსტის ადაპტირებული ქართული ვერსიაა. მას საფუძვლად უდევს „ათორმეტთა თვეთა პროლოდია“, ანუ „გალობანი ყოველთა წმიდათანი“ – გალექსილი საეკლესიო კალენდარი, რომელიც XI საუკუნის ბიზანტიელ პოეტს – ქრისტეფორე მიტილინელს ეკუთვნის.

„იამბიკურ სვინაქსართან“ არის დაკავშირებული ქართული მწერლობის სამი უდიდესი წარმომადგენლის – იოანე პეტრიწის, არსენ ბულმაისიმისძის და ანტონ კათალიკოსის სახელი. სვინაქსარის გალექსვა იოანე პეტრიწს დაუწყო და გაულექსავს სექტემბერ-იანვრის კალენდარი, მომდევნო ოთხი თვის თარგმანი კი არსენ ბულმაისიმისძეს ეკუთვნის. იამბიკური სვინაქსარის ეს ორივე ნაწილი ტბელ აბუსერისძეს შეუტანია A-85 ხელნაწერში. სვინაქსარის დარჩენილი თვეები კი გვიან ითარგმნა – ანტონ კათალიკოსმა გალექსა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში.

მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტზე მუშაობდა სხვადასხვა ეპოქის სამი უდიდესი მოღვაწე, ძეგლი ნაკლებადაა შესწავლილი. არსენ ბულმაისიმისძის და ანტონ კათალიკოსის სვინაქსარი საერთოდ არ არის გამოცემული, ხოლო იოანე პეტრიწისეული ტექსტი 1978 წელს გამოსცა თ. კუკავამ ორი გვიანდელი (XVIII საუკუნის) ხელნაწერის მიხედვით. აღსანიშნავია, რომ სამივე ნაწილი „პროლოდიის“ გაუერთიანებიათ და ერთ კრებულში შეუტანიათ XVIII საუკუნის ორ ხელნაწერში (H-3731, H-2185).

ამჯერად ჩვენი მიზანია „იამბიკური სვინაქსარის“ არსენ ბულმაისიმისძისეული ტექსტის შესწავლა, რომლის ყველაზე ძველი ნუსხა A-85 ხელნაწერშია წარმოდგენილი 224r-236r გვერდებზე.

ქრისტეფორე მიტილინელის შრომა („გალობანი ყოველთა წმიდათანი“) იყო პირველი ნიმუში გალექსილი კალენდრისა და ჰქონდა თავისი დანიშნულება – გაეადვილებინა რთულად აღსაქმელი მასალის მარტივად დამახსოვრება. ლექსის ფორმით დაწერილი ტექსტის სპეციფიკური დატვირთვა სწორედ ამაში მდგომარეობს. ქრისტეფორე მიტილინელის კი, რომელიც მიჩნეული იყო თავისი დროის ერთ-ერთ

ცნობილ სქედოგრაფად (სქედოგრაფია სასკოლო დასციპლინა, რომელიც ეფუძნებოდა ენის შესწავლის მნემოტექნიკურ მეთოდს), შეეძლო წარმატებით გაერთვა თავი ამ ამოცანისათვის. ქრისტეფორე მიტილინელის „გალობანი ყოველთა წმიდათანი“ იამბიკური საზომითაა დაწერილი. სწორედ აღნიშნული იამბიკური კალენდრის ფორმა გამხდარა იოანე პეტრიწისთვის საინტერესო, როცა ქმნიდა მსგავს ორიგინალურ შრომას; თუმცა, საინტერესოა ისიც, რომ პეტრიწს მიტილინელის შრომა შეუმოკლებია, ამოულია ეპითეტები, საკუთარი სახელები და უთარგმნია იგი ლიტურგიკული კანონის სახით.

არსენი იოანე პეტრიწის მიერ დაწყებულ ტრადიციას აგრძელებს და მისი გზის ერთგული რჩება. იამბიკური სვინაქსარის არსენისეულ ნაწილშიც თვის თითოეულ დღეს ეძღვნება ერთი იამბიკური სტროფი, რომელშიც ამ დღის ხსენებებია შესული. მაგალითად, პირველი თებერვლის სტროფში იხსენიებიან წმ. ტრიფონი და წმ. ბენდიმიანე. წმ. ტრიფონზე ავტორი შემდეგ ბიოგრაფიულ ცნობებს გვაწვდის:

„ტურფონს ჰშუენიან ყრმასა კამსადოს ღრღედნი,
მადლით ღმერთქმნილსა ეშმაკთა ქრისტებრ ფლობად,
ნიკეას შინა თვთ მუნ თქუმულთათვს ჳრმაღვად,
ჳრმლით აღმომსჳულვად, გუერდსა ლამჳრითა ძრუნობად,
და მათვე მთმენსა ჳელად სულსა ღვთისებად“.

ამგვარად, ტრიფონი დაიბადა სოფელ კამპსადაში, უფალმა მას სიყრმეშივე მიანიჭა ეშმაკთა განსხმის ნიჭი. ქრისტიანთა სასტიკი მდევნელის, დეკიუსი (249-251) ზეობის დროს წმინდანი უშიშრად ქადაგებდა ქრისტიანობას და მრავალი მოაქცია თავის რჯულზე, რის გამოც შეიპყრეს და სასტიკად აწამეს. ბოლოს ტრიფონს თავის მოკვეთა მიუსაჯეს. სასიკვდილო განაჩენის აღსრულების წინ წმიდამან შესთხოვა უფალს, განსაკუთრებული მადლი მიენიჭებინა მათთვის, ვინც მის სახელს შემწედ მოუხმობდა. ქრისტეს ტარიგმა მანამ შეჰვედრა სული უფალს, სანამ ჯალათი აღმართულ მახვილს დაჰკრავდა.

ჰიმნოგრაფი ლაკონურად გადმოგვცემს წმინდანის ცხოვრების ამა თუ იმ ვრცელ ეპიზოდს. ზოგ შემთხვევაში კი ერთი ან ორი სიტყვით მიგვანიშნებს მასზე. მაგალითად:

„მარკოს იქნების ორკერძოდა სიბრძნითა,

ჰშუენის აფთართა, ქველვილთა მეძღუნება“ (227 v).

ტექსტი ცხადყოფს, რომ ტაეპების რაოდენობა განსხვავებულია და ამის მიზეზი, პირველ რიგში ტექსტის არაქართული წარმომავლობაა, ასევე 1) ამა თუ იმ დღეს მოხსენიებული წმინდანთა რაოდენობა; 2) წმინდანთა სვინაქსარული ცხოვრების მოცულობა; 3) ავტორის გადაწყვეტილება, დაწეროს ერთ წმინდანზე ვრცლად, ვიდრე მეორეზე (ი. მაკარაძე).

არსენ ბულმაისიმისძე ენობრივი პოზიციითაც იოანე პეტრიწის სტილის მიმდევარია. როგორც ი.მაკარაძე აღნიშნავს, ამას ყველაზე თვალნათლივ გვიჩვენებს ერთი და იმავე ლექსიკური ერთეულების გამოყენება ორივე ავტორის მიერ. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს: ბულმაისიმისძე: „ქრისტესა აღმართობს“ (227 r) – პეტრიწი: „იგიცა აღმართობს“ (75,25); ბულმაისიმისძე: „ხერხსა იკიბებს“ (230 v) – „ქვათა იკიბებს საცოდ“ (63,12) და ა. შ.

ამგვარად, არსენ ბულმაისიმისძე „იამბიკური სვინაქსარის“ ადაპტირების დროს ორმაგ ერთგულებას უცხადებს გელათის ლიტერატურულ სკოლას: ერთი მხრივ, ის აგრძელებს გელათის ლიტერატურული სკოლის მამამთავრის – იოანე პეტრიწის მიერ დაწყებულ საქმეს და წერს თებერვალ-მაისის იამბიკონს, ხოლო მეორე მხრივ, ენობრივი პოზიციითაც იცავს გელათის ლიტერატურული სკოლის პრინციპებს.

ძირითადი დასკვნები

I. არსენ ბულმაისიმისძე XIII საუკუნის პირველი ნახევრის ცნობილი ქართველი საკლესიო მოღვაწე და მწერალია. რუსუდან დედოფლის ზეობის დროს მას ეპყრა საქართველოს (ქართლის) კათალიკოსისა და მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის

თანამდებობა. 1226-1233 წლებში, ხვარაზმელთა შემოსევის შემდეგ, როცა საქართველოს სამეფო კარი დასავლეთ საქართველოში იყო გადახვეწილი, არსენი გელათში მოღვაწეობდა. დაახლოებით 1230 წელს მან, როგორც ქართლის კათალიკოსმა, დავით VII (რუსუდანის ძე, შემდგომში დავით ნარინი) აკურთხა ქუთაისში რუსუდან დედოფლის თანამოსაყდრედ და „სრულყო... წესი კურთხევისა“ („ქართლის ცხოვრება“, 1959: 180). გელათში არსენს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ხიხათა (აჭარის) ერისთავთ-ერისთავ აბუსერისძეთა ფეოდალური სახლის სახელოვან წარმომადგენლებთან, ძმებთან – აბუსერ, ვარდან და ტბელ აბუსერისძეებთან, რასაც მოწმობს ხელნაწერი A-85. ამ ხელნაწერში ტბელ აბუსერისძეს შეუტანია არსენ ბულმაისიმისძის 3 საგალობელი და ერთი ეპისტოლე:

1. „უფალო დაღადყავსა ხატისა უხილავისა და სხუანი მეოთხის გუერდისნი გალობანი“ – საგალობლის დამკვეთია ვარდან აბუსერისძე;

2. „თვთმლისპირნი გალობანი კვლთუქმნელისა ხატისანი მეორის გუერდისნი“ – დაწერილია აბუსერ აბუსერისძის თხოვნით;

3. „ეპისტოლე აბუსერ აბუსერიძისადმი“.

დასახელებულ სამ ტექსტს ტბელ აბუსერისძე ამგვარ კომენტარს ურთავს: „[არსენი კათალიკოზმან] მეოთხის გუერდნი გალობანი ვარდანისაგან შეხუეწითა თქუმულნი ამით მეორითა გალობითა განაშუენნა, ვინაფთგან პიროვანნი საქცევენი ფსალმუნისაგან აღმოტვფრნა საღმრთოფთა გამოცხადებითა. ამისათვს ძმამა ჩუენმან აბუსერი არსენის მიმართ გალობათა თქუმისა იძულებაჲ მოიგონა საღმრთოფსა პირისათვს, რომლისა მოგონებასა ამით ებისტოლითა აბუსერის მომართითა ესევე არსენი აქებს, რომელი მოწერა გელათით ამათვე გალობათა თანა“;

4. „თებერვალის, მარტის, აპრილის და მაისის იამბიკური სვინაქსარი“ – იოანე პეტრიწის „სათვეო სვინაქსარის“ გაგრძელება. ეს ტექსტი დაწერილია ტბელ აბუსერისძის თხოვნით: „ესე იამბიკონნი ხუთთა თუეთა მეტნი არა იყუნეს ენასა ზედა ქართულსა და ოთხთა თუეთანი არსენი ბულმაისიმისძემან თქუა ქართლისა კათალიკოზმან ჩემითა შეხუეწითა“ – გვაუწყებს ის იამბიკოზე დართულ კომენტარში.

არსენის ჰიმნოგრაფიული თხზულებები გამოირჩევა მაღალი ეროვნული თვითშეგნებით და პატრიოტული თემის ხაზგასმით, რაც განპირობებულია XIII საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოში შექმნილი მძიმე ისტორიული ვითარებით, თუმცა ავტორი, ამავე დროს, ამჟღავნებს ღრმა თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ განათლებას და მხატვრული აზროვნების მაღალ დონეს.

II. არსენ ბულმაისიმისძის საგალობელს მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის შესახებ საფუძვლად დაედო ქართულ მწერლობაში კარგად ცნობილი აპოკრიფული თხრობა მაცხოვრისა და ედესის მეფის ავგაროზის – მიმოწერის თაობაზე.

საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ XII-XIII საუკუნეების ქართული სასულიერო მწერლობა და თვით მონუმენტური ფერწერაც ცხოველ ინტერესს იჩენს ხელთუქმნელი ხატის თემისადმი. ხელთუქმნელი ხატი განსაკუთრებულ რელიკვიად იქცა ქართული ეკლესიისათვის; მას ეთაყვანებოდნენ როგორც განკაცების სახეს და როგორც სასწაულმოქმედების მაღლით აღჭურვილ სიწმინდეს. ბიზანტიაში მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის ოფიციალური კულტის ისტორია 944 წლიდან იწყება. ამ წელს ჩაუტანიათ ედესიდან კონსტანტინოპოლში ცნობილი მანდილიონი მაცხოვრის ანაბეჭდით. 945 წელს ბიზანტიის იმპერატორმა კონსტანტინე VII-მ ხატს მიუძღვნა ქადაგება, ამის შემდეგ საეკლესიო კალენდარში დაწესდა ხატის სახელობის დღესასწაული 16 (29) აგვისტოს და შეიქმნა მისდამი მიძღვნილი სხვა საკითხავები. ამავე დღესვე ქართულ საეკლესიო კალენდარში დაწესდა მამა ანტონის ხსენების დღე. საქართველოს ეკლესიის ლიტურგიკულ პრაქტიკაში ამ თარიღის განწესება, სამეცნიერო ლიტერატურის თანახმად, გიორგი მთაწმინდელს მიეწერება.

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობელში მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატისადმი ქართველი ერის რჩეულობის იდეა გამოხატულია ბიზანტიასთან გატოლების ნიშნით:

„ქალაქთა მზემან ტილოჲ,
ხოლო ქართლმან კეცი დაიმკვდრა
სიმდიდრედ საცხოვრებელად“.

იოანე ზედაზნელის მოწაფის – ანტონ მარტყოფელის მიერ მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის საქართველოში, კერძოდ, მარტყოფის ღვათაების ტაძარში

დამკვიდრება არსენ ბულმაისიმისძისთვის ქართველი ერის ღვთივრჩეულობის დასტურია. ავტორი ქართველ ერს ახალ ისრაელად, „საზეპურო ერად“ აცხადებს.

III. არსენ ბულმაისიმისძეს ხელთუქმნელი ხატის საგალობელთა ციკლის შექმნა დიდგვაროვანმა ძმებმა აბუსერისძეებმა სთხოვეს. არსენი, სანამ თხოვნაზე დასთანხმდებოდა, მსგავსად მისი წინამორბედი მწერლებისა, რომელთაც „დუმილი ოქროდ მიაჩნდათ“, დიდხანს უჭოჭმანია. აბუსერ აბუსერისძისადმი მიწერილ საპასუხო ეპისტოლეში უდიდესი ქრისტიანული თავმდაბლობით და ადამიანური მოკრძალებით არის გამოხატული მისი შეხედულება შემოქმედებით პროცესზე, როგორც სული წმიდით შთაგონებაზე: „ყოველი წერილი ძეგლი არს მეტყუელი, გამომაჩინებელი აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომელსამე საქებელყოფად, ხოლო სხვისა – განქიქებად უმეცრებისა, ვითარ ვხედავ აწ ჩემსა“, – წერს იგი.

ამავე ეპისტოლეში გამოხატულია არსენის შეხედულებები ლიტერატურაზე, რაც უსათუოდ ეპოქის ლიტერატურულ-ესთეტიკური პრინციპების გამოძახილია: „ჭეშმარიტებად უფროდს თხზულთა სიტყუათა წინაშე ბჭისა კეთილისა და სიმართლე – წინაშე მეფისა დიდისა“. მაშასადამე, ჭეშმარიტების მეტყველება ისევე უმჯობესია „თხზულ“, გამოგონილ ამბავთან შედარებით, როგორც სიმართლის თქმა სიცრუეზე მსაჯულის წინაშე. ჭეშმარიტების წყარო ღმერთია, ამიტომაც იგი ყოველთვის აღმატება გამოგონილს. არსენს სწამს, რომ ადამიანის ნამუშაკვევი, მათ შორის ლიტერატურული, ღმერთს უნდა მიეძღვნას, მას უნდა დაუბრუნდეს, რადგან თავად ღმერთია ამ კეთილ საქმეთა დასაბამი და მათ გასაკეთებლად ღმრთისადმი რწმენა ამოდრავებს ადამიანის კეთილ ნებას. ცხადია, არ იქნებოდა სწორი, ასეთი შეხედულებანი, დაფუძნებული ბიბლიურ ცოდნაზე, პატრისტიკულ ლიტერატურაზე და ღვთისმეტყველებაზე, მხოლოდ არსენის ეპოქისათვის მიგვეწერა. ასეთ შეხედულებათა ძლიერი ნაკადი ქართულ მწერლობაში უკვე VIII საუკუნიდან – იოანე საბანისძის თხზულებიდან ჩანს, რაც მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ყველა დროში ასაზრდოებდა შუა საუკუნეების ქართულ მწერლობას.

IV. არსენ ბულმაისიმისძის კალამს ეკუთვნის, აგრეთვე, „გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოძისნი“ (შედგება 33 სტროფისაგან და იყოფა რვა გალობად). ერთვის

ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი ტროპარები – ე. წ. „ღმრთისმშობლისანი“. ავტორი წმინდა ნინოს სათაურშივე უწოდებს მოციქულს. საგალობელში გატარებული აზრით, წმ. ნინო ქრისტეს მოციქულიცაა და ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლისაც, რადგან მოციქულთა წილისყრის დროს სწორედ დედა ღვთისას ხვდა წილად საქართველოში ქადაგება, ეს მისია კი წმ. ნინომ აღასრულა. არსენის საგალობელში ნიკოლოზ გულაბერიძის ჰაგიოგრაფიული და ჰიმნოგრაფიული ციკლის კვალდაკვალ თხრობა კონცენტრირებულია სამი სიწმინდის – ქრისტეს კვართის, პატიოსანი ჯვრისა და ცხოველი სვეტის – გარშემო. ტრადიციისამებრ, წმ. ნინო მოხსენიებულია, როგორც ტყვე და ტყვეთა მხსნელი, მოციქული, ქადაგი და განმანათლებელი. ამასთანავე, ნინოსადმი მიძღვნილი სხვა ეპითეტები იმეორებს ღმრთისმშობლის ეპითეტებს („სუეტი ნათლისა“, „ცუარი ღრუბლისა“, „სიონი“). ამით ჰიმნოგრაფი აგრძელებს იდეას, დამკვიდრებულს არსენ იყალთოელის (XI ს.) ნინოს მეტაფრასულ ცხოვრებაში, რომ ნინო ღმრთისმშობლის მობაძავია, წმინდა ნინო შუამავალია ქრისტესა და ქართველებს შორის, როგორც ღვთისმშობელი იყო შუამავალი ქრისტესა და ადამიანებს შორის. საქართველოს ღვთისმშობლისადმი წილხვდომილობა წმ. ნინოს მოსვლით იქნა ღვთის მიერ გაცხადებული.

V. წმ. შიო მღვიმელისადმი მიძღვნილი საგალობელი ჰიმნოგრაფიული მასალაა და თითქმის მთლიანად ჰაგიოგრაფიულ თხრობას ემყარება. წმ. შიოს მწერალი უწოდებს უდაბნოს მნათობს, მამათა ყუავილს, უდაბნოს დაუვალ ვარსკულავს და სხვ. შიოს ღვაწლის და სულიერი ზეაღსვლის საჩვენებლად უხვადაა მოხმობილი ბიბლიური მოტივები და პარადიგმები.

VI. „იამბიკური სვინაქსარი“ არსენს ქრისტეფორე მიტილინელის პროლოდის მიზაძვით დაუწერია. როგორც ცნობილია, იამბიკური საზომით შესრულებული სათვეო კალენდრის წერა იოანე პეტრიწს დაუწყია, რომელსაც გაულექსავს ხუთი თვის (სექტემბერი, ოქტომბერი, ნოემბერი, დეკემბერი, იანვარი) მოსახსენებლები, თუმცა, გაურკვეველი მიზეზების გამო, შრომა ბოლომდე ვერ მიუყვანია. ტბელ აბუსერისძის თხოვნით, იოანე პეტრიწის შრომა გაუგრძელებია არსენ ბულმაისიძისძეს და გაულექსავს თებერვლის, მარტის, აპრილისა და მაისის კალენდარი. როგორც

პეტრიწის, ისე ბულმაისიმისძის კალენდარი ბერძნული საეკლესიო პრაქტიკის ამსახველია და ქართველი წმინდანების ხსენებას არ შეიცავს. ამით არსენმა ქრისტიანული ეკლესიის ზეეროვნულობის იდეას გაუსვა ხაზი, მთელი მისი დანარჩენი ტექსტები კი ეროვნული იდეითაა გამსჭვალული.

იამბიკური სვინაქსარი გელათის ლიტერატურული სკოლის პრინციპების დაცვითაა დაწერილი.

ჰიმნოგრაფიული ნაწარმოების სპეციფიკა მოითხოვს საღვთისმეტყველო აზრის, ლიტერატურული ტექსტის და მელოდიის შერწყმას. ამიტომ ჰიმნოგრაფი ერთდროულად არის ღვთისმეტყველიც, პოეტიც და მუსიკოსიც. ასეთ მოთხოვნათა სიმაღლეზე დგას კათალიკოს არსენ ბულმაისიმისძის ლიტერატურული შემოქმედება.

ჰიმნოგრაფიისათვის უცხოა დროისა და სივრცის დაკონკრეტება. ისტორიული მომენტი, რეალური პოლიტიკური მოვლენები, რაც არ უნდა მწვავე იყოს ისინი, ჰიმნოგრაფიაში არ აისახება. არსენ ბულმაისიმისძე, რასაკვირველია, მომსწრე იყო საქართველოში დატრიალებული უმძიმესი მოვლენებისა (ხვარაზმელების შემოსევა, მონღოლთა ბატონობა), მაგრამ მარადიულობაზე მოფიქრალ მწერალს, ცხადია, არ შეეძლო ასეთ საგნებზე წერა. მისი საგალობლების ამაღლებული განწყობილება, ქართველი ერის რჩეულობის ქადაგება, შერწყმული უნატიფეს რელიგიურ განწყობილებებთან, თავისთავად იძენდა იდეოლოგიურ დატვირთვას, რაც უსათუოდ ზემოქმედებდა ეკლესიის მრევლზე განსაცდელის ჟამს.

არსენ ბულმაისიმისძის საგალობლების კომპოზიციური და სტრუქტურული წყობა, აზრობრივ-თემატური დატვირთვა, საღვთო სახელები, ღვთისმშობლისა და წმინდანთა ატრიბუტები, ეპითეტები, ბიბლიური წიგნებიდან აღებული პარადიგმული სახეები მთელი სისრულით ასახავს იმდროინდელი საღვთისმეტყველო აზროვნების დონეს და ქართული სასულიერო მწერლობის განვითარების უწყვეტ გზას.

ნაშრომის ძირითადი დებულების მიხედვით გამოქვეყნებული სტატიები:

1. დ. ზოიძე, ტრიპტიქი – „არსენ ბულმაისიმისძის ბიოგრაფიული ცნობები“, – ჟურნ., „ჭოროხი“ №5, 2019, ISSN 0134-3459. გვ. 77-81;
2. დ. ზოიძე, ტრიპტიქი – „გალობანი წმინდისა მოციქულისა ნინოდისი“, ჟურნ., „ჭოროხი“ №5, 2019, ISSN 0134-3459. გვ. 82-85;
3. დ. ზოიძე, ტრიპტიქი – „გალობანი წმინდისა შიო მღვიმელისანი“, ჟურნ., „ჭოროხი“ №5, 2019, ISSN 0134-3459. გვ. 85-88;
4. დ. ზოიძე, „არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლე“, ლიტერატურული ჟურნ., „განთიადი“ №3-4, 2020, უაკ (UDC) 821.353.1 _ 82. ISSN 1987 – 9830. გვ. 172-176.
5. დ. ზოიძე, „არსენ ბულმაისიმისძის ბიოგრაფია“ – იბეჭდება საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის რეგიონალური სამეცნიერო ცენტრის „შრომების“ VI ტომში.
6. დ. ზოიძე, „არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლე“ – იბეჭდება ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის „შრომებში“ (№ISSN1512-4991, 2020წ).
7. დ. ზოიძე, არსენ ბულმაისიმისძის „გალობანი წმინდისა მოციქულისა ნინოდისნი“ – იბეჭდება კრებულში „ჩვენი სულიერების ბალავარი“ XII ნომერში.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. აბუსერისძე, 1998: აბუსერისძე ტბელი, „თხზულებანი“ გამოსაცემად მოამზადეს მ. ქავთარიამ, რ. ჩაგუნავამ და ნ. გოგუაძემ. ბათუმი, 1998.
2. აბულაძე, 1958: აბულაძე ი., „ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები“, თბ., 1958.
3. ბაგრატიონი, 1980: ბაგრატიონი ა., „ წყობილსიტყვაობა“, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1980.
4. ბატონიშვილი, 1936: ბატონიშვილი ი., „კალმასობა“, თბ., „სახელგამი“ 1936.
5. ბატონიშვილი, 1948: ბატონიშვილი ი., „კალმასობა“, გამოსაცემად მოამზადეს კ. კეკელიძემ და ალ. ბარამიძემ. II, თბ., 1948.
6. ბეზარაშვილი, 2004: ბეზარაშვილი ქ., „რიტორიკისა და თარგმანის თეორია და პრაქტიკა, გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა ქართული თარგმანის მიხედვით“, თბ., 2004.
7. ბერაძე, 1943: ბერაძე პ., „ქართული იამბიკოს შესახებ“. – „საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, IV, 1943.
8. ბერძენიშვილი, 1940: ბერძენიშვილი ნ., „სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში – ენიმკის მოამბე“, V-VI, თბ., 1940.
9. ბრეგაძე, 1973: ბრეგაძე თ., „ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (A კოლექციისა)“, I, თბ., 1973.
10. ბურჭულაძე 2016: ბურჭულაძე ნ., „ქართული ხატები“, გამომცემლობა: „ქარჩხაძის“ 2016.
11. გაბიძაშვილი, 1968: გაბიძაშვილი ე., „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. სვინაქსარული რედაქციები (XI-XVIII სს)“, „მეცნიერება“ თბ., 1968.

12. გიგინეიშვილი, 1977: გიგინეიშვილი მ., „აპოკრიფული მწერლობის ერთი ნიმუში ძველ ქართულ მწერლობაში“ – „ძველი ქართული ლიტერატურა“ (XI-XVIII), თბ., 1977.
13. დიდი სვინაქსარი 2018: „დიდი სვინაქსარი, გიორგი მთაწმიდელი“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს და სამეცნიერო აპარატი დაურთეს მანანა დოლაქიძემ და დალი ჩიტუნაშვილმა, თბ., 2018.
14. ინგოროყვა, 1913: ინგოროყვა პ., „ძველი ქართული სასულიერო პოეზია“, „ტაბ-ტაბ, თბ., 1913.
15. ინგოროყვა, 1954: ინგოროყვა პ., „გიორგი მერჩულე“, თბ., 1954.
16. ინგოროყვა, 1957: ინგოროყვა პ., „ძველი ქართული მუსიკის ამოხსნა“ – ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, N2-3, 1957.
17. ინგოროყვა, 1978: ინგოროყვა პ., „თხზულებათა კრებული შვიდ ტომად, IV, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1978.
18. მაკარაძე, 2010: მაკარაძე ი., „არსენ ბულმაისიმისძის იამბიკური სვინაქსარი“ – http://arifioni.blogspot.com/2010/01/blog-post_8282.html ატვირთულია 2010 წლის 10 იანვარს. ნანახია: 2020 წლის 7 მარტს.
19. მელიქიშვილი, 1975: მელიქიშვილი დ., „იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი“, თბ., 1975.
20. მიქელაძე, 2003: მიქელაძე ქ., „ხელთუქმნელი ხატის გამოსახულება XII–XIII საუკუნეების ქართულ კედლის მხატვრობაში“ – „ლიტერატურა და ხელოვნება“. N3, 2003.
21. მიქაძე, 1963: მიქაძე გ., „არსენ ბულმაისიმისძე“ – „ლიტერატურული ძიებანი“, XV, თბ., 1963.
22. ნაკუდაშვილი, 1996: ნაკუდაშვილი ლ., „ჰიმნოგრაფიული ტექსტის სტრუქტურა“, „მეცნიერება“ თბ., 1996.
23. ოქროპირი, 1992: ოქროპირი იოანე, „განმარტება იოანეს სახარებისა“, II, თბ., 1993
24. ჟორდანია, 1897: ჟორდანია თ., „ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა“, II, ტფ., 1897.

25. **რაფავა, 2012:** რაფავა მ., „სამეცნიერო-საღვთისმეტყველო შრომები“, III, „თბილისის სასულიერო აკადემიისა და სემინარის გამომცემლობა“, თბ., 2012.
26. **კარბელაშვილი, 1898:** კარბელაშვილი პ., „ქართული საერო და სასულიერო კილოები“, თბ., 1898.
27. **კარბელაშვილი, 1900:** კარბელაშვილი პ., „იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, კათალიკოსნი და მღვდელ-მთავარნი“, თბ., 1900.
28. **კაკაბაძე, 1963:** კაკაბაძე ს., „XIII საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს კათალიკოსები“, თბ., 1963.
29. **კეკელიძე, 1956:** კეკელიძე კ., „ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“, I, თბ., 1956.
30. **კეკელიძე, 1960:** კეკელიძე კ., „ძველი ქართული მწერლობის ისტორია“, I, თბ., 1960.
31. **კორპუსი, 1984:** „ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი“, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. „მეცნიერება“ თბ., 1984.
32. **ლოლაშვილი, 1984:** ლოლაშვილი ი., „მრავალკარედი“, თბ., 1984,
33. **სარჯველაძე, 1995:** სარჯველაძე ზ., „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“, თბ., 1995.
34. **საბინინი, 1882:** საბინინი მ., „საქართველოს სამოთხე“, ტფ., 1882.
35. **სამაგიდო წიგნი, 1989:** „დიდმოწამე იპოლიტე რომაელის სიტყვა ღვთის განცხადებაზე, ღვთისმსახურების წიგნი, ოთხ ტომად“, I, 1989.
36. **სირაძე, 1992:** სირაძე რ., „ქრისტიანული კულტურა და ქართული მწერლობა“, I, თბ., 1992.
37. **სირაძე, 2008:** სირაძე რ., „კულტურა და სახისმეტყველება“, გამომცემლობა „ინტელექტი“ თბ., 2008.
38. **სილაგაძე, 1997:** სილაგაძე ა., „ძველი ქართული ლექსი და ქართული პოეზიის უძველესი საფეხურის პრობლემა“, თბ., 1997.

39. **სულავა, 1996:** სულავა ნ., „არსენ ბულმაისიმისძის ჰიმნოგრაფიული მოღვაწეობიდან“. – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია“, N1-2, 1996.
40. **სულავა, 2000:** სულავა ნ., „პოლიტიკური იდეოლოგია XII-XII საუკუნეების ქართული ჰიმნოგრაფია“. – „სამეცნიერო კონფერენცია: „ქრისტიანობა, წარსული, აწმყო, მომავალი“, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 2000.
41. **სულავა, 2003:** სულავა ნ., „XII-XIII საუკუნეების ქართული ჰიმნოგრაფია“, თბ., 2003
42. **სულავა, 2006:** სულავა ნ., „ქართული ჰიმნოგრაფია, ტრადიცია და პოეტიკა“, თბ., „ზეკარი“ 2006.
43. **ფლორენსკი, 1990:** Флоренский П., „Столп и утверждение истины, I, М., 1990.
44. **ფსალმ. განმ., 1996:** „ფსალმუნთა განმარტებანი“, გამოსაცემად მოამზადა ნ. დობორჯგინიძემ, I, თბ., 1996.
45. **ქართ. ცხოვრ., 1987:** „ქართლის ცხოვრება“. – „ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატთანე, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ“. თბ., II, 1987.
46. **ქართ. ცხოვრ., 1959:** „ქართლის ცხოვრება“ – დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ყაუხჩიშვილის – მიერ. თ., II, 1959.
47. **ყაუხჩიშვილი, 1956:** ყაუხჩიშვილი ს., „ბერძნული მამაკაცთა სახელების გადმოცემისათვის ძველ ქართულ“-კრებულში: „სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში“, 1956.
48. **შანიძე, 1999:** შანიძე მზ., „რა ერქვა ევფთიმე მთაწმინდელის შრომების ხელმეოფელს“? – „მრავალთავი“, XVIII, 1999.
49. **შატბ. კრებ., 1979:** „შატბერდის კრებული“, – „ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები“, X, თბ., 1979.
50. **ჩხიკვაძე, 1996:** ჩხიკვაძე ნ., „ავგაროზის ეპისტოლის შესახებ“. – ჟურნ. „გზა სამეუფო“, N1, 1996.
51. **ჩიკვაძე, 2010:** ჩიკვაძე ე., „რელიგიის ისტორიის საკითხები“, I, თბ., 2010.

52. ცაიშვილი, 1948: ცაიშვილი ს., „ნიკო დადიანი“, თბ., 1948.
53. ჭელიძე, 1997: ჭელიძე ე., „საქართველოს მართმადიდებლური ეკლესიის ისტორია“, „საქართველოს საპატრიარქო“, N1, 1997.
54. ჭიჭინაძე, 1887: ჭიჭინაძე ზ., „ქართული მწერლობა XIII-XVI საუკუნეების“, თბ., 1887.
55. ხალვაში, 1996: ხალვაში რ., „არსენ ბულმაისიმისძის ეპისტოლე აბუსერ აბუსერისძისადმი“ – „საისტორიო მაცნე“, N4, 1996.
56. ხალვაში, 2011: ხალვაში რ., „ანდრია პირველწოდებული საქართველოში“, ბათ., 2011.
57. ხელნაწერი A-85 (1233 წ.)
58. ხრონოგრაფი, 1920: „ხრონოგრაფი გიორგი მონაზნისაჲ (გიორგი ამარტოელის „ხრონოგრაფის“ ქართული თარგმანი)“, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1920.
59. ჯაფარიძე, 1998: ჯაფარიძე ა., „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, „საქართველოს საპატრიარქო“, II, თბ., 1998.
60. ჯავახიშვილი, 1984: ჯავახიშვილი ივ., „თხზულებანი თორმეტ ტომად“, VII, 1984.
61. ჯანელიძე, 1992: ჯანელიძე დ., „მისტერია „გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოდსნი“. – ჟრნ. „ხელოვნება“, N 3-4, 1992.
62. ჯანელიძე, 1991: ჯანელიძე დ., „მთაწმინდელები“. – ჟრნ. „ხელოვნება“, N1 1991.
63. ჰაგიოგრ. ანთ., 2018: „ჰაგიოგრაფიის ანთოლოგია, გამოსაცემად მოამზადეს: დავით ყანჩაშვილმა, გიგა ლომიძემ, ნინო ფირცხალავამ, თამარ დემეტრაშვილმა“, გამომც. EL CETERA, 2018.